

Karlstad, första världskriget och hungerupproret 1917

Förra året var det, om någon nu missade det, 100 år sedan första världskriget bröt ut. Sammanlagt mobiliserades 65 miljoner man, varav 8,5 miljoner dog. Tillsammans med de drygt 6 miljoner civila som strök med som en direkt följd av krigshandlingarna räknar vi nästan 15 miljoner dödsoffer i detta krig, som av historiker har beskrivits som den europeiska ”urkatastrof” ur vilken våra senare 1900-talsplågor – fascismen, nazismen, realsocialismen, andra världskriget, kalla kriget och rad andra konflikter som i högsta grad är levande än idag – kan härledas. Mycket har gjorts för att uppmärksamma denna tragiska del av vår historia, och fokus har naturligt nog oftast legat på krigets fasor och verkningar i de krigförande staterna. Men kriget drabbade också de länder som lyckades hålla sig utanför konflikten. Även Karlstad led under krigsåren. Utan att på något sätt förringa det mycket större lidandet i andra delar av Europa ska vi här titta närmare på hur Karlstadsborna drabbades och hur man här hantlade krisen, så som detta återges i arkiven. Av särskilt intresse är då år 1917. Inte för att det var det svåraste året, utan för att den allmänna nöden under våren 1917 smälte samman med en utbredd social oro och skapade en revolutionär stämning av sällan tidigare eller senare skådat slag. Händelserna 1917 har fått många namn, alla med förledet ”hunger”.

Karlstad under första världskriget

Dyrtid, livsmedelsbrist och en stigande arbetslöshet prövade Karlstadsborna under krigsåren, och särskilt arbetarbefolkningen drabbades hårt. Stora ansträngningar gjordes för att lindra effekterna. Både den lokala kristidsorganisationen, som i rask takt byggdes upp, och den politiska agendan i stadsfullmäktige vittnar om detta.

De två tyngsta organen i den lokala kristidsorganisationen var arbetslöshets- och hjälpkommittén och, i all synnerhet, livsmedelsnämnden. Arbetslöshets- och hjälpkommittén inrättades på statligt initiativ strax efter krigsutbrottet och hade till uppgift att genom understöd och nödhjälpsarbete mildra effekterna av den arbetslöshet kriget förväntades skapa. Kommittén kom att fylla ett stort behov, och blev betydligt mer långvarig än själva kriget. Bl.a. kom många hjälpsökande från den lokala textilindustrin (Värmlands Trikåfabrik, Karlstads strumpfabrik, Kleins efterträdare m.fl.), sedan man fått lägga ned mycket av sin verksamhet p.g.a. råvarubrist framåt hösten 1917.

I de ansökningar om understöd och nödhjälpsarbete som finns bevarade får man en utmärkt, och ofta gripande, inblick i de privata och ekonomiska förhållandena hos nödställda Karlstadsbor. Ett exempel är Albert Lindberg som mobiliserades och därmed blev av med sitt jobb på KMW. Lindberg hade hustru och fem minderåriga barn att försörja. Ett annat exempel är Signe Maria Westlund, vars man mobiliserades och inte längre kunde försörja familjen. *”Familjen är på räfst med hyran och hotas därför att bli vräkt, då mobiliseringsarvodet ej räcker till mera än mat åt familjen, som utgöres av hustrun och 3 barn”*, kan man läsa i kommitténs anteckningar. Bägge familjerna beviljades ekonomiskt understöd av kommittén.

Livsmedelsförsörjningen

Livsmedelsnämndens huvudsakliga verksamhet bestod till en början av att anskaffa och distribuera kompensationsvaror, i syfte att säkra tillgången och hålla priserna nere. I maj 1916 infördes inköpskort för rätten att köpa kompensationsvaror. Dessa fördelades sedan bland de mindre bemedlade, medan stadens övriga befolkning var hänvisad till den öppna marknaden. Snart blev dock varubristen så stor att man tvingades införa ransonering, först på socker, bröd och brödsäd vid ingången av 1917, och senare med olika varaktighet på smör, fläsk, mjölk, potatis, djurfoder, en rad bränslen och en mängd beklädnadsartiklar. Därutöver rådde också brist på bl.a. kaffe, gryn, fotogen, stearinljus m.m. Som värst var situationen 1918 då livsmedelsnämndens affärsrörelse omsatte 1 858 815 kr, vilket var en fördubbling från 1917 och en sexdubbling från 1916.

Sitt kontor hade livsmedelsnämnden i Rådhuset. Där huserade också nämndens understödsbyrå, som hade den otacksamma uppgiften att avgöra vilka som skulle vara berättigade till rabatt- och inköpskort till nämndens affärer i saluhallen och till centralköket (vars uppgift var att tillhandahålla lagad mat åt de mest behövande). Behovet av understöd var stort. Ansökningarna skulle göras halvårsvis, och i regel ansökte över 2000 hushåll per sådan period om understöd. Pressen på understödsbyrån framgår i all sin tydlighet av följande notering i nämndens verksamhetsberättelse för år 1917:

Å nämndens kontor var det ständig kö av sökande, så att allt övrigt arbete där blev så gott som omöjligt. Diakonissor ansattes av påträngande mer eller mindre pockande personer till den grad, att en av dem t. o. m. vid ett tillfälle måste taga till flykten genom fönstret. Det dröjde heller ej länge förr än både diakonissor och tillsyningslärare avsåg sig all befattning med dyrtidslindringen.

Bakgrunden till hungerdemonstrationerna 1917

Våren 1917 förvärrades försörjningsläget drastiskt. Sedan tidigt i kriget exporterades stora mängder fläsk- och nötkött, särskilt till Tyskland där priserna var höga, vilket ledde till knappare tillgång och högre priser i Sverige. Arbetarklassen fick därför ställa om till en mer vegetarisk kost, för vilken man till stor del var beroende av import från USA. I och med britternas handelsblockad från september 1916, och tyskarnas oinskränkta u-båtskrig från januari 1917, omöjliggjordes vidare import, vilket gjorde potatisen till den viktigaste basfödan i de svenska arbetarhushållen. Potatiskonsumtionen tredubblades snabbt, men spekulatören i bristvaror (affärsmän köpte bl.a. upp stora partier potatis för att sälja när priset skjutit ytterligare i höjden), den storskaliga användningen av potatis och säd som djurfoder och de felslagna skördarna hösten 1916 gjorde att även potatisen snart blev en bristvara. Från sommaren 1916 till april 1917 steg potatispriset med 200 %. För att stävja prisökningen infördes maximipris på potatis, men då detta inte åtföljdes av beslag och ransonering fick det endast till följd att potatisen helt försvann från den öppna marknaden. Därmed rådde det brist på det mesta som hörde till livets nödtorft.

Missnöjet med den förda livsmedelspolitiken var stor, så stor att regeringen Hammarskjöld, eller "Hungerskjöld" som den kallades, tvingades avgå. Revolutionära vindar från Ryssland och agitation från den politiska vänstern piskade i det här läget upp stämningen till den grad att det slutligen brast. Med start i Västerвик den 14 april 1917 spred sig hungerrörelsen snabbt över landet. Vanligtvis fick den formen av fredliga demonstrationer och massuppvaktningar hos myndigheter och livsmedelsproducenter, men ofta nog urartade det i upplopp och plundringar. Kulmen nåddes med de s.k. "Junikravallerna", eller "Blodbadet på Gustav Adolfs torg", i Stockholm den 5 juni. Sammanlagt har man kunnat notera 146 manifestationer på 107 orter med hundratusentals deltagare. I Karlstad reste sig arbetarna till gemensamma demonstrationer den 17 och 28 april.

Hungerdemonstrationerna i Karlstad

Det var inte bara de många demonstrationerna och upploppen runt om i landet som vittnade om den revolutionära stämningen. I den samtida pressen vädrades både entusiasm och fruktan inför vad som i allt högre grad började upplevas som ett verkligt hot, och i Karlstads-Tidningen (K-T) kunde man t.ex. den 2 maj under rubriken "Blir det revolution" läsa:

För blott ett par månader sedan skulle själva frågan ha ansetts meningslös /.../ Men nu – det är rent ofattligt hur sinnesstämningen även hos oss förändrats under en kort tid, vars utgångspunkt är att räkna från den historiska måndagen den 12:e mars, då revolutionens röda fana hissades på zarernas vinterpalats i Petrograd.

K-T:s skribent menar vidare att revolutionen redan skulle ha brutit ut om Hammarskjöld hade suttit kvar vid makten, men att det nu berodde på hur den nya regeringen ställde sig till den demokratiska författningsreform som Branting hade motionerat om i riksdagen. K-T:s analys av läget bör dock i första hand ses som ett försök att dra politisk nytta av en rörelse som faktiskt saknade central styrning och tydliga gemensamma mål. Tvärtom uppstod manifestationerna oftast spontant och endast undantagsvis på initiativ och under kontroll av lokala politiska organisationer. Och påfallande ofta var det kvinnorna, som i sin egenskap av hushållsansvariga drabbades på ett mycket påtagligt sätt av livsmedelsbristen, som var den drivande kraften i resningarna (t.ex. i Norrköping den 4 maj, där kvinnliga demonstranter enligt tidningen Socialdemokraten ska ha uppträtt ”fullständigt hysteriskt” och plundrat flera butiker). Men icke desto mindre var läget mycket allvarligt, och revolutionshotet upplevdes utan tvekan som en realitet för de styrande i samhället.

Karlstad hörde till de platser där manifestationerna gick mycket lugnt till, och åtminstone den senare av dem organiserades av den lokala arbetarrörelsen. Direkt efter arbetsdagens slut kl. två lördagen den 28 april samlades stora arbetarskaror på Stora torget, varav de flesta enligt NWT kom från KMW, Wennbergs mekaniska verkstad och Karlstads glasbruk. Den mer arbetarvänliga K-T uppskattar antalet till ca 2000 personer, medan NWT nöjer sig med 600. Från en improviserad talarstol (ett åkdon som råkade finnas tillhands) höll arbetarkommunens ordförande Anders Norsell ett längre tal där han gick till angrepp mot den förda livsmedelspolitiken, bolagsvinsterna, den graderade rösträtten i kommunala sammanhang och mot det skamlösa i att ena hälften av befolkningen (kvinnorna) fortfarande var politiskt omyndig. Därefter antogs en resolution (se bilaga 1) som en direktvald deputation sedan skulle framföra till borgmästaren, landshövdingen, livsmedelsnämnden, direktören för Karlstadsortens mjölkförening och mjölkhandlaren August Wahlberg. Norsell avslutade sedan mötet med en uppmaning till de församlade massorna att den 1 maj sluta upp i ännu större antal, och att då *”iakttaga ett lika värdigt uppförande som nu och att under inga förhållanden låta sig provoceras till något som kunde skada deras sak”* (K-T den 30 april 1917). Uppmaningen gjordes med tydlig hänvisning till alla de urspårade demonstrationer och rena upplopp som ägde rum runt om i landet denna vår.

Anders Norsell, född i Anderslöv, Skåne, 1874, död i Karlstad 1935. Till yrket skräddare och med tiden mer och mer politiskt engagerad. Bland mycket annat var han ordf. i Karlstads arbetarkommun 1909-17, ledamot i stadsfullmäktige 1914-35, ledamot i landstinget 1914-35 och dess ordf. från 1931 samt ledamot av riksdagens andra kammare 1921-35.

Det goda uppförandet hos Karlstads arbetare intygades av både K-T och NWT, och även landshövdingen stämde in i hyllningskören när deputationen framförde sina krav hos honom. Över huvud taget tycks samförståndsandan ha varit påtaglig mellan arbetarna och de myndighetspersoner man riktade resolutionen till. De rent politiska frågorna ville varken borgmästaren eller landshövdingen uttala sig om (och än mindre kunde de göra något åt dem), men i övrigt bedyrade de sitt stora deltagande och att de skulle göra vad de kunde för att ytterligare lindra nöden. Och rent konkret resulterade faktiskt demonstrationen ett par saker som inte kan betraktas som helt meningslösa. Dels avsatte stadsfullmäktige i ett slag 10 000 kr för anskaffande av billigare mjölk åt de mest behövande samt ansökte om 15 000 kr av statliga medel för samma ändamål, och dels inrättades en nämnd bestående av representanter ur arbetare-

kommunen för att ge sakkunnig ledning vid fördelning av påbrödskort. Med andra ord fick arbetarna själva inflytande över hur de mycket begränsade resurserna skulle fördelas.

”De buro sin prövning som karlar.”

När arbetardeputationen uppvaktade landshövdingen påminde denne om de ljuspunkter som ändå fanns. I två och ett halvt år hade man lyckats hålla sig utanför kriget, och när nu Sverige genomgick sin första riktiga prövning manade han: *”Må vi bära den så, att våra barn om 1917 års män en gång må kunna säga: de buro sin prövning som karlar.”* (K-T den 30 april 1917).

Vilken blir då vår dom över ”1917 års män” (vilka givetvis även innefattar kvinnor och barn, som ju led lika hårt)? Ja, av de få glimtar vi har tagit del av här, och särskilt om man jämför med hur hungerrörelsen urartade på många andra platser, bar Karlstadsborna sin prövning med jämnmod. Man vill gärna tänka på furorna i Frans G. Bengtssons essay ”Vintermänniskan: ”’Det är kallt’, mumla furorna vintrigt, ’men vi hålla oss gröna. Det blåser, men vi stå – vår tid ut.’”. Fullt så stoiska var emellertid inte Karlstadsborna. En närmare granskning skulle säkerligen avslöja fler incidenter av typen med diakonissorna ovan, för hungern och frustrationen var stor. Men man red i någon bemärkelse ut stormen tillsammans, och framför allt gjorde man det utan plundringar och kravaller – och det är gott nog.

Bilaga 1

Resolution antagen av församlade arbetare på Stora torget den 28 april 1917:

Medborgare i Karlstad, samlade till möte å Stora torget kräva:

- *Slut på hungerpolitiken.*
- *Uppgörkelse med England.*
- *Stoppande av all livsmedelsexport.*
- *Ökande av arbetarnas brödransoner.*
- *Frigivande av grynen från brödregleringen.*
- *Billigare mjölk.*
- *Utsträckning av maximipriset på potatis även till sättpotatis.*
- *Nedsättning av vedprisen.*
- *Understöd vid oförvållad arbetslöshet.*
- *Rättvisare beskattning och skattefrihet för inkomst under 3 000 kr.*
- *Kraftigare beskattning av krigskonjunkturvinsterna.*
- *Kraftigt ingripande mot hyresockret.*
- *Lagstadgad åtta timmars arbetsdag.*
- *Allmän och lika kommunal och politisk rösträtt med likställighet för man och kvinna.*
- *Lägre pris på skodon.*

Källor och litteratur:

Karlstads kommunarkiv

Karlstads stadsfullmäktige, protokoll och handlingar 1914 och 1917.

Karlstads stads livsmedelsnämnd, årsberättelser 1916-1919, F2.

Karlstads stads arbetslöshets- och hjälpkommitté, ansökningshandlingar 1915-1919, F1:1.

Karlstads stadsbibliotek, mikrofilmade tidningar

Nya Wermlands Tidningen 1917.

Karlstads-Tidningen 1917.

Litteratur

Nyström, Hans, *Hungerupproret 1917*, Ludvika 1994.

Östberg, Kjell, *Kommunerna och den svenska modellen*, Eslöv 1996.